

Ellen Nielsen

Af *Cherine Munkholt*

"Kan du udholde at tale om Ravensbrück?" spørger Kate Fleron, "Det kan jeg sagtens, mine Nerver har ikke taget Skade, forsikrer Ellen paa sit syngende dragørske Maal..."(1)

Ellen Wilhelmine Nielsen, (født Lundquist) oplevede en af menneskehedens mørkeste pletter. Hun var øjenvidne til Anden Verdenskrigs globaliserede ondskab - til gaskamrenes og krematoriets inferno.

Det er mere end et halvt århundrede siden Anden Verdenskrig sluttede. Alligevel er der stadig, også i Dragør, mennesker, der har mørke minder fra denne tid.

I sammenligning med de andre besatte lande kom Danmark relativt nemt igennem den tyske besættelse.

Dog slap Dragørs borgere ikke helt for krigens grusomheder. Nogle borgere blev skudt, druknede eller døde som følge af krigen, både i Dragør og på fjerne dele af kloden. Flere måtte gå under jorden eller flygte til Sverige.

Adskillige blev arresteret, tortureret, fængslet og interneret. Enkelte blev deporteret til kz-lejre. Ellen Nielsen oplevede en tilintetgørelseslejrs mareridt.

Ellen Nielsen (EN) optræder kun i enkelte af efterkrigstidens danske historiebøger. I den store historieskrivning om den danske modstandsbevægelse hører hun til de utallige "stille hjælpere", der sjældent er nævnt.

Deres indsats falder ikke altid ind under nutidens definitioner af "modstandsfolk". Ironisk nok var Gestapo-folkene i Dragør ikke så kræsne i deres definition af begrebet.

Denne artikel er først og fremmest en forsinket nekrolog over EN, for der findes ingen i datidens lokale Dragør-aviser. Den giver også et portræt af en Dragørborgers oplevelser under Anden Verdenskrig.

Tilstedeværelsen af lokal-, dansk - og international historie i EN's liv er bemærkelsesværdig.

Endelig vil der blive set nærmere på følgende spørgsmål: Hvad er det enkelte menneskets indsats? Eller hvad kan et individ gøre mod ondskaben?

Ellens barndom i Dragør

"Den elskelige Ellen med de glade blaa Øjne" som Kate Fleron skildrer hende, blev født Ellen Wilhelmine Lundquist den 15. oktober 1888 i Dragør(2).

Hendes far var smedemester *Bodolph Magnus Lundquist*, søn af en svensk indvandrer, *Magnus Lundquist*, der giftede sig med en pige fra Store Magleby, *Gjerte Søren Svendsen*.

Ellens mor var *Eline Christine Sørensen* fra Store Magleby, datter af *Christian Frederik Sørensen* og *Wilhelmine Mathilde Nielsen*.

EN var det tredje barn, den ældste pige i en søskendeflok på otte. Ligesom mange af sine jævnaldrende var hun vant til hårdt fysisk arbejde fra barndommen, noget der gavnede hende senere.

Som barn hjalp hun til i faderens smedeværksted på Søndre Smedje på Dragør Havn sammen med søsteren *Mary Sofie Lundquist*(ML). De trak bælgene for faderen, og ind imellem mens de ventede, sad de på stigen op til loftet og sang(3).

At EN havde en melodisk stemme hører vi også fra barnebarnet Tom Nielsens erindringer. Et andet af de talenter, han skildrer, er hendes gode madlavning, der kom EN til nytte efter krigen.

Når arbejdet var færdigt og de "møggbeskidte" piger skulle vaskes, hentede de vand ved skoleposten, der lå nogle minutter væk fra hjemmet på Fogdens Plads. Skoleposten havde ry for at have det bedste ferskvand i byen.

Fiskekone i København

Ligesom adskillige andre hjalp EN de lokale fiskere med at rense garn. Da hun giftede sig 20. juni 1908 med arbejdsmand *Christian Magnus Nielsen*, fortsatte hun med at hjælpe fiskerne.

Christian Nielsen, der tidligere var ansat i fyrvæsenet, arbejdede på den Dansk Svovlsyrefabrik i Kastrup. Sammen fik de seks børn.

Pengene var knappe og om sommeren lejede de værelser ud til sommergæster. Dragør var som bekendt landliggerby for Københavnerne.

Sammen med sine søstre Mary Sofie (Steffensen) Riber og Johanne Olesen og nogle andre pårørende og bekendte fra Dragør, arbejdede EN som fiskerkone på Gammel Strand.

Tidligt om morgenen tog de af sted med bus og sporvogn. Det var et hårdt arbejde - udendørs i al slags vejr og til en ussel løn. Derimod gav det seje og jordbundne liv EN en fysisk og psykisk styrke, som hun senere skulle få gavn af.

EN's liv blev også udsat for de sædvanlige hårde prøvelser, et menneske kan opleve. En måned før hun fejrede sin 50 års fødselsdag, døde hendes far. Tre måneder senere døde hendes mor. En af ENs døtre fik arbejde og flyttede til England.

Til gengæld blev familien forøget med nogle børnebørn. To af dem, (Tom og Anne-Grethe Nielsen), der blev født i 1939 og 1941, boede hos hende med deres forældre, EN's søn (*John Harry "Flyver" Nielsen*) og svigerdatter (*Ester Nielsen*).

Tiderne var hårde. Arbejdsløsheden var stor. Den tyske besættelse forværrede en allerede besværlig tid. Vintrene var meget kolde, og der var akut brændselsmangel. Der var ingen penge tilovers.

Efterhånden blev Christian Niensens helbred dårligere og han blev for syg til at arbejde. I april 1941 døde han.

Dragør bliver besat

Strategisk set spillede Dragørs beliggenhed tæt ved Kastrup Lufthavn og Øresund en betydelig rolle for besættelsesmagten.

Dragør Fort, flere af Dragørs og Store Maglebys gårde og villaer blev beslaglagt. Flere hangarer, servicebygninger og barakker blev bygget af de tyske myndigheder. Kystvejen gennem lufthavnen blev spærret, og en rullebane anlagdes i området.

Forholdet mellem besættelsesmagten og de fleste folk i Dragør var ikke anderledes end i resten af landet. Efterhånden blev tyskerne en del af gadebilledet - både på byens restauranter og i forretningerne, men også på stranden. Tyskerne var tilsyneladende fredelige og ufarlige.

På trods af den store tyske indkvartering i Dragør-området spirede modstanden dog langsomt og på forskellig vis(4).

Den relativt korte afstand til den svenske kyst tiltrak visse københavnske modstandsfolk, for som fiskerby havde Dragør mange fartøjer.

Medlemmer af modstandsgrupper som *BOPA*, *De frie Danske*, *Dansk-Svensk flygtningetjeneste* og *Holger Danske* bad deres pårørende og bekendte i Dragør om hjælp til illegale sejlads til Sverige.

Blandt disse modstandsfolk var *Jørgen Palm Pedersen* (1905-1945), styrmand *Ejler Haubirk* (1920-1945) og hans bror *Ingolf Haubirk* fra Dragør samt redaktør *Kaj Holbech* (1901-1944).

Således kom dragørfiskere til at spille en særlig rolle i besættelsens illegale rutearbejde.

Blandt de adskillige dragørfiskere, der sejlede illegalt, findes nogle af EN's nærmeste familiemedlemmer og naboer: hendes ældste bror *Gotfred Lundquist* (1885-1960), hans sønner *Jan* og *Kaj Lundquist*, hendes søster Mary (Steffensen) Ribers sønner *Gerhardt* og *Martin Steffensen*, samt naboen *Carl Frisk* (Karl Blankholm Frisk Jensen)(5).

Jødeaktionen begynder

Da krigslykken begyndte at vende for Tyskland, begyndte også den offentlige mening om den danske modstand at vende.

Samarbejdspolitikken mellem den danske regering og besættelsesmagten brød endeligt sammen 29. august 1943, hvorefter modstanden mod besættelsesmagten fik en bredere accept i befolkningen.

Tidligt i oktober 1943 slog tyskerne til mod jøderne i Danmark, som de allerede havde gjort i de øvrige besatte dele af Europa.

De fleste jøder i Danmark nåede dog at blive advaret, og kun ca. 470 blev arresteret, mens nogle få begik selvmord. For Dragørs vedkommende regner man med, at 6-700 jøder blev sejlet sikkert til Sverige(6).

I de tidligste dage var der både uorganiserede transporter på privat initiativ og mere organiserede transporter. Med tiden blev de mere organiserede.

Ellen bliver flugthjælper

Adskillige Dragør-borgere inde i selve byen og på de nærliggende gårde åbnede deres hjem for flygtningene. De skjulte dem, gav dem mad og sørgede for at føre dem til bådene.

Mellem dem var byens læge *Poul Dich* og hans hustru, samt lærerinde *Elisa Schmidt Petersen* og Ellen Nielsen.

Mens de førstnævnte blev spurgt af modstandsfolk om hjælp, er EN's historie lidt anderledes.

To af hendes kunder, to brødre der var blomsterhandlere på Gammel Strand, kom til hende og spurgte, om hun kendte en fisker, der kunne sejle dem til Sverige for 2000 kr.

"Hvorfor vil De til Sverige", spurgte hun. De forklarede hende, at de var jøder og forfulgt af tyskerne.

Det var første gang EN hørte om jødeforfølgelsen. Hun kunne ikke forstå, hvorfor de så var på åben gade.

Da de fortalte hende, at de ingen steder havde at skjule sig, skyndte hun sig at lukke tidligt og tage dem med hjem til Dragør(7).

Jøder i skjul

Gennem den fisker, der sejlede brødrene til Sverige, kom EN i kontakt med modstandsbevægelsen. Hun blev spurgt af modstandsgruppen "Holger Danske", om hun ville hjælpe andre flygtninge.

Hendes søn, John Nielsen (JN), erindrer, at 50-75 jøder blev skjult hos hans mor. I gennemsnit blev de skjult to-tre dage.

Engang var der næsten 30 mennesker skjult i huset(8).

Hendes hjemmeboende familiemedlemmer hjalp hende med at sørge for det praktiske. Da tiden var inde, gik JN turen fra huset i Rønne Allé til havnen flere gange, for at sikre sig, at alt var i orden.

Ifølge JN, blev de fleste jøder, der var skjult hos EN, sejlet til Sverige af nevøen, skipper Jan Lundquist.

Det var en nervepirrende tid for alle. Nogle af flygtningenes børn var syge og nogle ældre svage af skræk og angst. Tit måtte de små børn have indsprøjtninger inden de sejlede, så de ikke blev opdaget.

Fiskerne skulle også sørge for ekstra brændstof, uden at det blev opdaget. Og hele tiden skulle alt se "normalt" ud, for man var bange for stikkere.

Hvorfor hjalp de?

Set med nutidens øjne er det blevet konstateret, at de danskere, der hjalp deres jødiske landsmænd, ingen risiko løb. Men i denne første panikslagne tid vidste de det jo ikke.

Ifølge beretninger var de bange for både tyskerne, og med god grund, for eventuelle stikkere(9).

Under en tysk razzia på havnepladsen 4. oktober blev ca. 15 jøder arresteret.

Folks grunde til at deltage i hjælpeaktionen var meget forskellige. Nogle hjalp ud fra religiøse værdier; andre for at vise modstand mod besættelsesmagten.

At mange tjente en god sum penge på flygtningene for deres indsats er en kendsgerning. De beløb fiskerne fik var på 1.500-3.000 kr.

Det var dog først af alt en humanitær indsats. Som EN viste i sin behandling af de første mennesker, der bad hende om hjælp, var det noget instinktivt for hende at hjælpe medmennesker i nød.

At hendes datter Lise N, der arbejdede som sygeplejerske i London i mellemtiden havde mødt og giftet sig med den jødisk-amerikanske flyverofficer (senere Lieutenant-General) *Leo Robbins*, kan også have påvirket hende.

Illegalt arbejde

Således blev EN rekrutteret til det illegale arbejde.

Hendes daglige arbejde som fiskerkone på Gammel Strand gjorde hende til en ideel kontaktperson mellem dragørfiskerne og modstandsgruppen Holger Danske.

Ifølge EN blev hun sigtet af Gestapo for sabotage og våbensmugling fra Sverige og dømt til skydning.

Hun bekræfter selv, at hendes illegale arbejde bestod i bladuddeling og transporter til Sverige, men var diskret om hvad "transporter" omfattede(10).

Oplysninger fra JN viser, at hun var involveret i våbentransport. Da han selv transporterede våben for andre, var man i familien selvfølgelig meget diskrete og hemmelighedsfulde, hvad angik de respektive illegale aktiviteter.

I den gruppe, der blev arresteret med EN, fandtes der en skibsfører, der boede ikke så langt væk fra EN. Han bekræfter, at han skaffede sprængstof til Holger Danskes "Bergstrøm"(11).

Da skibsføreren fik en relativt mindre straf end EN, kan man spekulere over, hvad EN ellers var indblandet i.

Der var ikke altid en klar afgrænsning mellem de forskellige modstandsgrupper. En kendt modstandsmand som Dragørs Ejler Haubirk var medlem af flere grupper som BOPA, De frie Danske og Studenternes Efterretningstjeneste (SE).

Således var Holger Danske ikke den eneste gruppe, som EN var involveret i. Det var en sabotagegruppe og den udgav ingen illegale blade.

Eftersom EN, ifølge JN, også var i kontakt med Ejler Haubirk og Jørgen Palm Petersen, kunne det tænkes, at de blade hun uddelte var for SE eller De frie Danske.

Villa Pax

Krigens forløb ændrede sig radikalt i tiden mellem oktober 1943 og sommeren 1944. De allierede begyndte at sejre i Rom, i Normandiet, på østfronten og i Stillehavet.

I juli 1944 blev der begået et attentat mod Hitler af hans egne officerer. Herhjemme i Danmark steg antallet af aktive i modstandsgrupperne.

Til gengæld begyndte tyskerne og deres danske tilhængere at straffe sabotører hårdt.

I december 1943 etablerede Gestapo sig i *Villa Pax* på Annasvej nord for Dragør. Der var i alt 13 tyskere og ca. 13 danskere, som var civilt ansatte som "tolke".

Af og til blev dragørborgere arresteret, afhørt, fængslet eller løsladt. Under folkestrejken fra 30. juni til 3. juli 1944 blev mange arresteret.

Alligevel blev den daværende leder af Gestapo i Dragør, *Friedrich Johannes Hoffman*, forflyttet i midten af juli 1944, fordi han ikke var ivrig nok. Herefter overtog et tjenesteivrigt nyt hold, under den brutale gestapomand *Josef Quaisser*, Villa Pax.

Hvordan kom EN, en ældre bedstemor i Gestapos søgelys? Om det var på grund af en stikkers liste, der tilfældigvis blev fundet i Villa Pax have eller v.h.a. nogle kommunale skattelister eller mere sandsynligt på grund af Gestapos afhøring og tortur af en eller flere Dragør-borgere er umuligt at få bekræftet.(12)

Ellen arresteres

Natten mellem 27. og 28. juli 1944 blev EN og 11 dragørfiskere arresteret.

Mellem dem var hendes bror Gotfred Lundquist, hans søn skipper Jan Lundquist, samt tre af hendes naboer, heriblandt Carl Frisk.

Gestapo kom efter hende kl. 21.30. EN havde været til familiefest i byen den sommeraften. Hun var træt og kom tidligere hjem end sin søn og svigerdatter. Hun var lige ved at gå i seng, da tyskerne kom for at anholde hende.

Andre nåede at gå under jorden, bl.a. nevøen Kaj Lundquist, EN's bekendte Elisa Schmidt Petersen og fyrmester Ejler Haubirk og hans kone, forældre til brødrene Ingolf og styrmand Ejler Haubirk(13).

De illegale sejladsere fra Dragør havn ophørte i sommeren 1944, men nogle aktive fortsatte dog fra andre lokaliteter.

I Vestre Fængsel

I første omgang kom alle arresterede til Vestre Fængsels tyske afdeling, efter registrering i Villa Pax.

På skift blev de i de følgende uger kørt tilbage til Villa Pax i Dragør og måtte gennemgå brutale afhøringer.

EN var i Vestre fængsel fra 28. juli indtil ca. 25. oktober 1944. Der er bevaret en række breve skrevet til familien, heri får man indtryk af ENs befindende, både fysisk og psykisk.

Det tidligste af ENs fængselsbreve i Dragør Lokalarkiv (DL) er skrevet på toiletpapir og udsmyglet: "Modløsheden er stor. Hvor jeg længes efter at tale med et rigtigt Menneske. Det hele er trist naar man bare slipper levende herfra."

Hun havde fået en cellekammerat "fra det mørkeste København, med Tyve og Sort børs og hvad dertil hører." "Vi er saa sultne, saa vi gnaver lidt tørt Brød. "

Ligesom i de fleste andre fangers beretninger, blev "mad" et centralt punkt i EN's breve.

Alligevel var det værste de forhør, da hun blev kørt tilbage til Villa Pax, med en anden fange, "X".

"Vi var beklemte begge to da vi saa hvorhen Vejen gik. Da vi kom derind blev vi lukket ned i Kælderen uha! Et Bræt til at ligge paa, et par Tæpper. Der var én der bankede paa Væggen, det var Gotfr. (Gotfred Lundqvist). Stakkels ham, jeg kunde tale lidt med ham, det hjalp lidt- Næste Dag Forhør, forfærdeligt, 3 1/2 Timer, men saa kom X i Forhør, det var grusomt, han skreg og jamrede sig, og for os dernede, det er stadig et Mareridt at tænke paa, man skulde ikke tænke herinde, kun det samme. Jeg kunde aldrig tage hjem hvis de stadig er der. Gud ske tak, at ingen af jer har gennemgået det, de er Forbrydere."

Ellen blev kørt tilbage til Vestre sammen med Gotfred. "Men vi kunde kun trykke hinanden i Haanden."

Der var en kvinde i en anden celle, der var venlig og sendte hende en kiks. "Lidt Solskin har vi herinde, der er nogen der gør for os hvad de kan, varmt Vand, en gammel Ende Sigtebrød og en opmuntrende Hvisken."

Det andet brev er dateret 3. september 1944 og stemplet "geprüft" og sendt gennem den officielle censor. Heri spørger EN til alle børnebørnene og almindelige nyheder.

"Jeg vidste ikke bedre end jeg fik Besøg hver 14 Dag, saa jeg ventede, til kl 5, Skuffelsen var stor, jeg troede I havde svigtet (sic) mig, og fik det først afklaret om Onsdagen, saa jeg beder jer om Forladelse, jeg kunne jo ikke forstaa det..."

Hun vil gerne have noget undertøj, et stykke sæbe, og hun skriver, at hun søger læse- og rygetilladelse.

Fra sønnen JN foreligger en kopi af et tredje brev dateret 2. oktober 1944:

"Jeg er flyttet sammen med en Dame, som jeg virkelig er glad for, og mit øvrige Tøj er vasket herinde. I ved jo hvor jeg længes, jeg kan se Solen skinner herligt i Dag, hvor mon - være skøn derhjemme."

I det næste brev dateret 16. oktober 1944 og stemplet "Geprüft", skriver EN fra celle nr. 285:

"I tænke vel lidt paa mig igaar da det var min Fødselsdag, den længste Dag faar en Ende, og den fik ogsaa Ende. Min Kjole er saa snavset; men jeg har jo ingen anden jeg kan faa ind; men man føler sig saa uren, tage det samme paa hver Dag, men det maa være". "Den Dame jeg er sammen med er svag, saa hun faar Ekstraforplejning saa hun glædede mig ved et par smaa Ting igaar, men mine Tanker var jo hjemme hos jer. Jeg er vel nok glad for jer alle sammen, jeg ved der er ingen, der har saadanne Børn og Svigerbørn saa jeg takker jer for det."

Frøslev

Efter tre måneder i Vestre fængsels tyske afdeling ankom EN 27. oktober 1944 til Frøslevlejren(14).

Gennem forhandlinger med tyskerne var det lykkedes de danske myndigheder at etablere en lejr i selve Danmark for danske fanger, for at forhindre at danske fanger blev deporteret til kz-lejre i Nazi-Tyskland.

De fysiske vilkår i Frøslevlejren var trods kulden bedre end Vestre Fængsels tyske afdeling, takket være Dansk Røde Kors (DRK) indsats. Maden var også væsentligt bedre og der var et godt kammeratskab mellem fangerne.

I en udsmyglet brev, skrevet på toiletpapir skildrer EN transporten til Frøslev:

"Vi var 32 i vor Transport, hvoraf 4 var kvinder (...) Kørt fra VF; lukkede tyske Biler, modbydeligt; kørte ned til Toget, vi kunne ikke se noget det var jo mørkt, holdt flere Timer ude paa Linien, koldt; kørte saa vi var i Korsør kl 5! 31 Timer om Turen, holdt et par Timer for Luft A. (alarm) et Sted, men vi sad jo lukket inde. Da vi kom til P.borg blev vi stuvet ind i en Lastbil som en flok Svin, vi traadte på hinanden, og Mulm og Mørk var det. Kl. var 3 da vi kom hertil, fik Madras og Tæpper og maatte ligge paa Gulvet, har aldrig troet man kunde fryse saadan, vi rystede saa vi knapt kunde tale, men saa kom Glæden, alle Kammerater kom... det er jo ikke saa strengt som paa V."

EN beskriver, hvordan hun "blev modtaget med aabne Arme. Jeg er paa en Stue hvor vi er tolv, de havde bedt om at faa mig ind her, vi kendte hinanden fra Vestre... her er alle kammerater og vi laaner og hjælper hverandre."

Endvidere fik hun mulighed til at snakke med sin bror, Gotfred Lundquist. Han havde været overført til Frøslev fra Vestre i sensommeren sammen med sønnen Jan L. og en tredje fra Dragør, Christian Jensen(15).

Usikkerheden

De psykiske vilkår var dog anderledes. Uvisheden var det værste. Alle var meget bange, både på deres egne og på andres vegne.

Der var de såkaldte "Himmelsfartskommandoer", hvor de internerede blev sendt af sted i de tyske transporttog som gidsler for at forhindre jernbanesabotage.

"Men vi er jo stadig bange for vores mænd, at de skal komme af sted, der bliver udtaget hold som bliver sendt med Togene... de bliver lænket sammen og er i den forreste Vogn. Jan var med i sidste uge, men kom Gudskelov tilbage, de kalder det "Himmeltransporten" for det er jo deres liv om at gøre, når vi bare maa slippe herfra med Livet..."

Og så var der "tysklandstransporter", som Kate Fleron skildrer således:

"Det var om morgenen ved 5-6 tiden, at soldaterne stormede fra barak til barak og råbte navnene på dem, der skulle til Tyskland. Rygtet nåede i hast kvindebarakkerne, og som urolige flammer sprang angsten frem. I de mørke, tågede vintermorgener stod vi ved pigtråden og anstrengte os for at skimte de enkelte skikkelser i skarerne..."(16).

ENS sidste brev, officielt "geprüft", fra Barak 17 var skrevet enten 9. eller 10. december 1945, få dage før deportationen.

Allerede 28. november havde hendes navn været mellem ti kvindenavne på en deportationsliste.

Frøslevlejrens *Stürmbannführer* havde slettet kvindenavnene, fordi han ikke ville sende flere kvinder sydpå.

Det var som om hun havde en fornemmelse af, at noget kunne ske. "...mine stadige Tanker, om dog Gud vil bevare jer, og I stadig maa være raske, min store Glæde er Sammenholdet mellem jer, prøv at bevare Juleglæden, alle mine Tanker vil være hos jer, mine kære, Tak for alt...prøv at faa det bedste ud af det, vi maa ikke tabe Modet...Gud være med jer!... God Jul!"

Konvolutten var poststemplet 22. december 1944. Da brevet var sendt, havde EN allerede været en uge i Ravensbrück kvinde- kz-lejr. 21. december fødte EN's hjemmeboende svigerdatter en pige, som blev kaldt Ellen efter sin farmor.

11. december 1944, på sin mands fødselsdag, fik Ellen og de andre ni at vide, at de var løsladt.

Jublen varede dog ikke længe. En halv time senere kom mareridt. Det var en "fejltagelse". De skulle tilbage til Vestre Fængsel. En mandlig medfange stak en af de kvinder en hundredekrone seddel, som de kunne bruge på rejsen(17).

Deportation

I mellemtiden var EN tilbage i Vestre Fængsels tyske afdeling efter en lang rejse. En medfange, *Gerda Ploug Sarp* beretter således.

"I Gaar Nat hørte vi pludselig en hel Mængde Kvindestemmer: Her har I os igen. Det er ellers ikke den Slags Lyde, der plejer at naa ind til os, naar der bringes Fanger ind efter en Razzia. I Dag fik vi at vide, at det var 8-10 Kvinder fra Frøslevlejren, men at de i Nat vilde blive sendt videre til Tyskland."(18)

Der findes et kort, tørt brev fra Ellen til familien, som står i stærk kontrast til hendes tidligere breve. Her beder hun om, at der bliver sendt nogle ting gennem Røde Kors.

Klokken halv tolv om natten blev de vækket. Da de blev samlet i hallen mødte de ti kvinder en ny medfange, en ung kvinde, der skulle deporteres sammen med dem. I alt var der 89 mænd og 11 kvinder, der blev deporteret 14. december 1944 fra Vestre Fængsel til Tyskland(19)

Kl. 3 om natten, blev de kørt af sted til Gedser, hvorfra de skulle sejles til Warnemünde i Tyskland.

Hvorfor kom Ellen til Tyskland?

Det er ikke lykkedes at finde kilder, der bekræfter, hvorfor EN blev deporteret til Tyskland.

I Udenrigsministeriets arkiv vedr. redegørelser for deportationer findes der et kort med EN's navn, men intet sagsnummer(20).

Pudsigt nok nævnes flere andre anholdelser af Dragør-folk i Rigspolitechefens fortrolige og de strengt fortrolige indberetninger, men der findes ingen henvisning til den store anholdelse fra 27. og 28. juli 1944.

I sammenligning med de andre Dragørfolk, der blev arresteret på samme tid som EN, kan man konstatere, at hendes straf var strengere end de flestes.

Mindst tre blandt de 12 anholdte blev løsladt omkring årsskiftet 1944/1945 fra Vestre Fængsel.

De andre blev sendt til Frøslevlejren og blev der til krigens slutning, undtagen EN, en af hendes unge naboer (en fisker/mejeriarbejder) og en mejeriejer, som alle blev deporteret til kz-lejre i Tyskland(21).

Ifølge barnebarnet Tom Nielsens erindringer, prøvede familien at finde ud af, hvor EN blev sendt hen. I dragør Lokalkarkiv findes der to breve fra Dansk Røde Kors til EN's datter, *Christa Reimer Jensen*. I det første står der, at EN var deporteret til Neuengamme, men i det andet brev rettes det til Ravensbrück.

Transporten til Tyskland var slem. De fik lidt at spise, men intet at drikke undervejs og EN "led meget af Tørst"(22).

Det var dog kun en forsmag på, hvad der ventede.

KZ-lejren Ravensbrück

"Jeg vilde ønske, jeg havde Ord, der virkelig kunde beskrive det Syn, der mødte os, da vi kom...Lige udenfor...laa der vældige Dynger af Skrald, som en Skare Fanger gik og sorterede, medens Aufseherinnerne kløede dem...En dansk Pige strøg forbi os: Velkommen til Helvede, sagde hun."(23)

Kvindelejren Ravensbrück lå 80 km nord for Berlin i et sumpområde i Mecklenburg, tæt ved Fürstenbergsø (Schwedtersee) og byen Fürstenburg an der Havel.

Lejren bestod af en hovedlejr med et beboelses- og industriområde, omkranset af en tre meter høj mur med elektriske pigtrådshegn øverst, og desuden af *Jugendlager Uckermark* samt en gruppe arbejdslejre og en mindre lejr for mænd.

Hovedlejren blev til den største kvindelejr nogensinde. Fra dens åbning i foråret 1939 til løsladelsen af fangere seks år senere i slutningen af april 1945, havde mindst 132.000 kvinder og et ukendt antal børn og spæde været igennem lejren. Det tilsvarende tal for mandelejren var ca. 20.000(24).

Ravenbrück-lejren blev bygget i vinteren 1938/1939 på ordre af SS-Reichsführer *Heinrich Himmler* for at huse det stigende antal tyske kvinder, der blev betragtet som Det tredje Riges fjender.

Krigsfanger, modstandskvinder, jøder, sigøjnere, Jehovas Vidner (kaldet *bibelforskere*), forbrydere, nonner, kommunister, læger, sygeplejersker, enkelte komtesser og baronesser - samt en fiskekone fra Dragør - fangerne repræsenterede efterhånden næsten alle Europas folkeslag, sociale lag og religioner(25).

Da den tyske krigsindustri manglede arbejdskraft var hovedmålet med straffen først og fremmest slavearbejde. Nogle fanger udførte slavearbejde i en nærliggende ammunitionsfabrik. Andre byggede kondensatorer til ubåde i en Siemens-fabrik i lejren.

Der var også to skrædderværksteder, i ét af dem blev brugte, blodige uniformer fra fronten sprættet op.

Hårdt udendørsarbejde, f. eks. at bygge veje og bære kornsække fra både i den nærliggende flod Havel op til lejren, hørte også til dagens orden. Fangerne havde en lang arbejdsdag og fik meget lidt ernæring i betragtning af deres fysiske arbejde. De blev udmattede, udsultede og syge.

Selv de ældste og svageste kvinder måtte strikke sokker i større mængde for soldaterne, hvis de skulle blive betragtet som arbejdsdygtige. De unyttige, altså uarbejdsdygtige fanger var en byrde for lejrpersonalet. Efterhånden fik lejrens ældre, svage, syge og små børn og spæde ingen chance. Tilintetgørelsen blev med tiden lejrens andet hovedmål.

Værdige og uværdige fanger

Ifølge nazi-ideologien var verden delt op i "ariske" overmennesker og "ikke-ariske" undermennesker. Jøder og sigøjnere samt de slaviske nationer blev betragtet som uværdige. Ironisk nok blev "rene ariske" kvinder i det Tredje Rige opfordret til at blive hjemmegående og føre den "ariske" race videre, mens systemets kvindelige fjender fik en anden behandling.

I lejrens første fire år blev alle graviditeter tvangsaborteret i 5. måned. Senere fik kvinder dog lov til at føde, men under de kummerligste vilkår. Få spædbørn overlevede.

Alle lejrens sigøjnere mellem 8 år og 45 år blev tvangssteriliseret uden bedøvelse. Fanger blev også brugt som forsøgskaniner i flere medicinske eksperimenter under opsyn af Tysklands førende forskere og læger(26).

Tit blev disse "ikke-ariske" sendt direkte til døden, uden at deres arbejdskraft blev udnyttet, uden endog at blive registreret i lejrens protokoller. De skandinaviske fanger, heriblandt EN, havde større overlevelsesmuligheder end de andre fanger, for de blev betragtet som "ariske".

Næsten alle skandinaver havde endnu en fordel. De fik pakker gennem Røde Kors. Særligt i krigens sidste fase, da EN kom til lejren, havde forholdene forværret sig så meget, at de, der var uden disse pakker, næsten intet havde at spise.

Pakkernes indhold betød også, at det kunne byttes for andre livsnødvendige ting eller bruges til at bestikke overfanger og SS med. Hvad angik EN, reddede de hendes liv. Men ingen fanger, heller ikke EN, var fritaget for den ondskabsfulde magtudøvelse, korrupsion og brutalitet, der herskede i lejren.

Ravensbrücklejren blev fra den første tid betragtet som en træningslejr for SS-kvinder. Den var bemannet af *Allgemeine SS* og med brutale og sadistiske kriminelle som overfanger.

Disse såkaldte "Aufseherinnen" bar sorte kåber, og med arrige hunde og pisk eller stok i hånden pryglede de fanger, herunder EN, som var uheldige nok at komme i deres nærhed. De talte aldrig til fangerne. I stedet råbte de og skreg.

Lejrpersonalet beherskede teknikken at nedbryde fangernes identitet til fuldkommenhed. Nedværdigelse af fangerne og berøvelse af den sidste selvrespekt hørte til dagsordenen.

Kaos

Kaos herskede i Ravensbrück, da EN ankom i midten af december 1944. Der var konstant luftalarm (men lejrens beredskabsrum blev aldrig brugt). Store transporter af kvinder og børn foregik ind og ud af lejren. Den 31. december 1944 var der 45.637 kvinder registreret i lejren, tre gange så mange som året før.(27) I en lejr beregnet til 6-7.000 kvinder, betød dette overbefolkning, og lejrens i forvejen dårlige forfatning var blevet endnu værre. EN må have været i en tilstand af ufatteligt chok. "Det første Indtryk af Lejren var forfærdeligt, vi saa menneske blev pryglet med knippel, værre end Dyr" erindrede EN bagefter.(28)

Ved ankomsten fik hver et nummer. For lejrpersonalet var EN nr. 94.315 de næste fire måneder. Som politisk arrestant fik hun også et mærke - en rød trekant med "D" for Danmark.

I de første timer var de 11 kvinder spærret inde i et rum "hvor Vinduerne ikke kunde lukkes, og vi frøs, saa Tænderne klappede i Munden paa os..."(29a)

Klokken 4 om morgenen blev de sendt til et stort telt. "Nøden og Elendigheden omkring os var saa stor, at den ikke var til at fatte. Jeg smed et Franskrød og et Par Strømper til en af de ulykkelige, der tiggede af os" siger hun uden at forstå, at hun selv nu var én af de "ulykkelige".

"Naar vi skulde forrette naturlige ærinder, maatte vi sætte os udenfor paa en Spand i Barakgaden..." Således blev hendes selvrespekt også revet væk den allerførste dag i lejren.

Klokken 15 blev de ført tilbage i det første rum, hvor man "kommanderede til at klæde os splitter nøgne af. De tog alt Tøj fra os, Rub og Stub, det eneste, jeg fik Lov til at beholde, var et Stykke Sæbe, en Kam og en Vaskeklud..."

Da hun ikke kunne tage den forlovelsesring af, som hun havde båret i 38 år, blev den klippet af(29b).

Nyankomne fanger skulle i "bad". De skulle ikke kun vaskes, men blev også kropsundersøgt for lus.

For de fleste kvinder kom den største ydmygelse, da uniformerede mænd, lejrens læger og tandlæger, trådte ind og fik de nøgne kvinder stillet op på række, hvorefter de undersøgte deres hænder og tænder. Undersøgelsen for kønssygdom foregik på en senere tidspunkt i lejrens "revier" (sygeafdeling).

Så fik EN udleveret "et par blegrøde Bukser, en Herreundertrøje, en tynd Sommerkjole og en sort Frakke." Det fodtøj de fik var "ubeskriverligt. Mange havde klude og papir...om ben og fødder. Hun fik træetøfler(30).

De første par uger blev de 11 kvinder sendt til en *Zugänger-blok* med over 1.000 kvinder, og derefter til en "mindre" overbefolket barak med omkring 350-375 beboere.

De 11 kvinder sov i tre senge i tre-etages køjer. Sengen var 170 cm lang og 70 cm bred, og der var 40 cm mellem den øverste køje og loftet(31). Madrasserne var beskidte stråsåtter.

De var nødt til at sove med deres få ejendele gemt under hovedet. Alting blev stjålet. Der var ingen plads mellem sengene. De havde hverken tæpper eller nattøj. De sov i hvad de havde på om dagen. Ellens kammerat, *Johanne Hansen* (JH), husker, hvordan de 11 kvinder "...krøb sammen, for vi havde ingen ting over os. Det var frostvejr og bidende koldt."(32)

Alligevel var det værste, ifølge EN, "... ikke Kulden, det var Stanken i Rummet"(33).

Der var 6 WC'er i barakken til de 375 kvinder og de var rædselsfulde. Der var ingen sæbe, håndklæder, WC-papir.

Lejrens hverdag

Barakkens kvinder blev vækket omkring klokken 4 om morgenen og skulle stå til appel en halv time senere. I denne korte tid skulle de vaske sig (hvis de var blandt dem der var heldige nok til at få noget af det sparsomme vand), redde "sengene" og drikke et halvkruis surrogat kaffe, som var den eneste morgenmad de fik.

Da der var pladmangel, måtte de tage deres måltider stående, eller siddende i køjerne. De delte deres ske og krus "med dem, som ikke havde noget"(34).

Ondskabens vanvid betød, at alle senge skulle se perfekt redte ud, selv om madrasserne var snavsede og befængte med utøj. Ellers vankede der strenge straffe. Tit var der også razziaer efter gemt mad, overværet af kvindelige SS'ere med pisk i hånden.

Hver barak var underordnet en stueformand. Ofte var det lejrens kriminelle fanger, der fik højere rang. EN's stueformand Lisa" havde kvalt sin Mand med de bare Næver."(35a)

Dagens første appel (af mange), varede én til to timer. Ude i mørket og kulden stod lejrens kvinder i rækker af fem for at blive talt. "Det var saa koldt, at det ikke er til at beskrive, og det var forbudt os at røre os det ringeste, ingen Stampen med Fødderne, ingen Næsepudsning."(35b)

Der var også straffeappeller, tit på søndage, hvor de måtte stå endnu længere tid. Den første straffeappel EN overværede var "fordi der manglede en, hun var ikke til at finde. Det viste sig, hun laa inde i Barakken og var død."(35c)

Der var 2-3 appeller om dagen, de fleste varede 2-3 timer, og engang var der én, der varede cirka 8 timer.

Efter tælleappellen marcherede de forskellige arbejdskolonner ud. EN's arbejde i hovedlejren bestod i første omgang i at sprede skrald og grave sand. Nogle gange blev hun ligesom de andre pryglet af SS-kvinder med læderremme. Det var ikke altid arbejdslederen selv, men en forbipasserende, der kunne finde på at prygle fangerne.

Efterhånden lærte EN de adskillige fiduser, lejrens fanger udnyttede, for at snyde vogterne, enten ved at gemme sig eller arbejde langsommere, når de ikke var under opsyn, eller at skaffe sig lidt hvidkål, løg eller en kartoffel.

Arbejdsdagen varede 10-11 timer afbrudt af en halv times middagspause. Fangerne fik tre kartofler til middag i begyndelsen, men senere kun et krus suppe. Bagefter var der appel igen, inden arbejdet begyndte på ny. Sidst på dagen skulle de udmattede fanger stå appel en gang til, inden de kunne vende tilbage til barakken og få deres ration af suppe. Så hylede sirenen til nattero i lejren.

De fik aldrig en uafbrudt nattesøvn, fordi de fleste var syge."...Men Sulten var ikke det værste dengang, det værste var vore Maver. Man kunde ikke undgaa at faa Dysenteri, og Afføringen rendte fra os, før vi kunde naa at komme ud. Vi turde ikke beholde vore Benklæder paa om Natten for ikke at faa dem svinede til og tog vi dem af, frøs vi saa forfærdeligt. Naaede vi ud og kunne sætte os, kom der nogen og tærskede os...Vi led under de Forhold, aah, hvor vi led."(36)

Ingen tidsfornemmelse

EN følte, at hun mistede sin sans for tid, for de havde ingen ure. For det meste holdt fangerne sig til deres deportationsgrupper.

Dernæst var de fleste fanger uformelt organiserede i de nationale grupper med hver deres "talskvinde/tillidskvinde" overfor SS.

Ordensrang mellem fangerne hørte mere eller mindre til SS'ernes egen kategorisering af arbejdsdygtighed. Mest eftertragtet var arbejdet på lejrens skrivestue (kontoret), køkkenet og reviret.

Tillidskvinder for de norske var *Sylvia Salvesen*, der arbejdede på revieret, og for de danske, den russiskfødte dansker, *Anna (Anja) Weng Seidemann*, der var *Blockålteste* på en sygebarak. Udover deres eget arbejde, sørgede de for at holde øje med deres landsmænd og hjælpe dem så meget som muligt.

De Røde Kors-pakker, som næsten alle skandinaviske fanger fik, gav dem en særstatus blandt fangerne. Om det altid lykkedes de enkelte fanger, at få deres pakker er en anden sag. Tit fik de kun dele af pakkerne, efter at SS og overfanger havde taget deres andel.

Tillidskvinder prøvede også at sikre, at de af deres landsmænd, der ikke var på listerne, også fik noget fra de andres pakker.

Nogle skandinaviske fanger "adopterede" således nogle af lejrens utallige forældreløse børn og delte pakkerne regelmæssigt med dem. Af og til lykkedes det EN, der var på Røde Kors-listen, at få pakker. To gange fik hun hele pakker, ellers kun dele af pakker.

Pakkerne havde en stor psykologisk betydning. Bare det at nogen udenfor lejren tænkte på dem, gav modtagerne håb. Tit reddede pakkerne også fangernes liv. For det første kunne indholdet byttes til andre genstande. Og i sidste ende kunne man også bestikke overfanger for at redde sit liv.

Tilintetgørelseslister

At de norske eller danske fanger - som "ariske"- kom på transporter, dvs. tilintetgørelseslister, var meget sjældent. Skete det alligevel, sørgede deres tillidskvinder altid for, at navnene blev slettet ved at stikke kontorpersonalet med indholdet af Røde Kors-pakker.

Da SS-lister systematisk bestod af et bestemt antal, f.eks. 50 eller 150, betød det således, at hver gang et navn, eller snarere et nummer blev strøget, skrev kontordamerne et andet fangenummer i stedet for. Listens antal skulle stemme.

Som Viktor Frankl udtrykte det, kom alle kz-fanger efter deres ankomstchok i en dyb apatisk tilstand. Den eneste drivkraft for fangerne var "en grænseløs længsel efter deres pårørende."(37)

Ellers lukkede de sig følelsesmæssigt ude fra omverdenen og gik nærmest til grunde. Denne primitive beskyttelsesmekanisme førte til at bortset fra sig selv og de nærmeste lejrkammerater, var de fleste fanger ikke i stand til at føle ansvar for de andres lidelse.

Efterhånden gjorde lejrens ondskabsfulde tilværelse fangerne til næsten ufølsomme og usentimentale tilskuere. EN's relativt korte ophold i kz-lejren - fire måneder - betød at denne proces ikke helt nåede at påvirke hende.

Lejrens overbefolkning, umenneskelige arbejdsvilkår, undernæring, utøj og ubeskrivelige hygiejniske forhold, samt straffene og torturen gjorde, at sygeligheden i lejren var næsten 100%. Således var EN "meget syg" i juledagene 1944.(38)

JH beretter, hvordan de måtte "bringe to kammerater til sygeblokken, de rystede af feber om morgenen, men måtte alligevel ud til en 3-timers appel. Hvis ikke livet var helt udslukt, blev man pisket eller båret ud til appel".(39)

Ellen får det røde kort

Alle 11 danske kvinder blev flyttet ind i hollænderblokken, hvor forholdene var relativt bedre, lige efter jul 1944.

EN og JH blev der hele januar 1945. Forholdene i lejren var kommet ind i en kritisk fase. De, der ikke mere var arbejdsdygtige, fik røde (eller lyserøde) kort i lejrkontorets kartoteker. Det betød transporter og tilintetgørelse.

EN, JH og de andre ældre kvinder i hollænderblokken var til sidst uheldige at få røde kort. JH beretter, hvordan hun og EN blev reddet fra en transport en gang, p.gr.a. en venlig medfange, en tysk sygeplejerske(40).

Hvorfor det ikke lykkedes, at få EN og JH taget ud af listen denne gang er en gåde(41).

Årsagen kunne være, at selv "strikkerskene" på dette tidspunkt blev betragtet som uduelige. For SS personalet i lejren var det en ren luksus at have uarbejdsdygtige i lejren. Da de allerede havde dræbt utallige "ikke-ariske"

kvinder og børn, lå løsningen ikke fjernt.

Alligevel var det i begyndelsen et dilemma for dem at slå "ariske" mennesker ihjel. En genvej var at tømme den nærliggende Jugendlager Uckermark for dens unge, arbejdsdygtige kvinder, sende dem til en arbejdslejr og bruge lejren til hovedlejrens uarbejdsdygtige fanger.

Håbet var, at så mange som muligt ville sulte ihjel. Hver fange fik en tiendedel brød og en kvart liter suppe, de dage de var heldig nok at få noget. Der var ingen vand, ingen senge at sove i og de ringeste toiletforhold. Dødeligheden i Jugendlejren var umådelig høj.

Vejen til tilintetgørelsen kom gradvis. Først prøvede SS at udvælge 50 fanger ad gangen, skyde dem og brænde ligene i byens krematorium. Det skabte flere store problemer.

Tyske soldater ved fronterne manglede ammunition og SS blev pålagt at spare på ammunitionen. Endvidere ringede præsten i Fürstenberg by kirke med kirkeklokken hver gang, han hørte de 50 skud for at få menigheden til kirke for at bede. Sidst men ikke mindst var skydning for langsom en måde, når man tog antallet af fanger, der skulle dræbes, i betragtning.

Lejrpersonalet krævede gasning som en billig, hurtig og nem løsning. To husvogne blev brugt til formålet indtil lejrens permanente gaskamre var færdige i december 1944. Dertil kom endnu et problem. Alle kz-lejrene østpå blev tømt efterhånden som den sovjetiske hær nærmede sig.

Dem der ikke var i stand til at marchere blev dræbt. Tusindvis flere kvinder og børn blev transporteret til Ravensbrück. Med evakueringen af Auschwitz-Birkenau kom flere eksperter i masse mord til Ravensbrück.

I december 1944 beordrede lejrkommandant Suhrens lejrens overfanger til at sprede et falsk rygte om, at de ældre og svage kvinder skulle melde sig frivilligt til at gå de 20 minutter til Jugendlejren, hvor de ville få mere mad, og hverken skulle arbejde eller stå appel.

"Et Stykke ind i det nye Aar blev der talt om, at nogle af de ældste skulde føres over til en forladt Ungdomslejr et Stykke Vej fra Ravensbrück. Det hed sig, at i Jugendlejren vilde vi faa Mælkesuppe. De, der havde røde Kort, skulde derover, det var Husholdningslærerinde Johanne Hansen og mig..."(42)

Jugendlager Uckermark

2. februar 1945 kom EN og JH i helvedes inferno.

En fransk fange, Irene Ottolord, der var i den samme transport, beretter hvordan de kvinder, der ikke kunne gå, sad i de store kareter, der normalt blev brugt til at transportere lejrens suppe fra køkkenet.

De ældre kvinder, der kunne gå, var under konstant prygling af Aufseherinner tvunget til at skubbe vognen ad den mudrede vej(43).

I lejrens protokol blev der skrevet, at alle disse kvinder blev transporteret til *Rekreationslager Mittweida*.

Efter hovedlejrens høje mure var det befriende med jugendlejrens pigtrådshegn og udsigt til marker. Men hvad der ventede dem derinde var noget af det værste menneskehedens har skabt.

Hensigten var at dræbe så mange som muligt. De svage kvinder blev udvalgt til gaskamrene, mens de resterende blev udsat for sult og kulde. Adskillige frøs ihjel. Endnu flere fik giftige indsprøjtninger af Jugendlejrens SS og overfanger.

Det første døgn fik EN og JH ingen mad. I to dage fik de ingen vand. Der var kun våde madrasser på gulvet. Tre kvinder lå på hver madras.

"Vi laa over tusind Mennesker i en Sal, Tonhalle hed den, tæt, tæt ved Siden af hinanden...I seks Døgn laa vi i denne Barak, vi led af Tørst, og vi led under ikke at blive vaskede. Vi laa og suttede paa nogle raa Kartoffler."(44)

Appellerne varede i timevis. Her blev kvinder udvalgt hver morgen til gasning. Det skete ikke med det samme. De udvalgte måtte vente i mange timer til aften, eller til aften den næste dag, indtil turen kom til dem.

Ventetiden blev sommetider brugt af lejrens sadistiske SS-kvinder og overfanger til at lege brutal sport med de udvalgte mennesker.

Følgende er et eksempel på, hvordan SS prøvede at øge dødstallet: Til morgenappellen 8. februar fik fangerne at vide, at nu skulle de aflevere deres overtøj. Den praktisk sindede EN, husker:

"Pludselig fandt jeg på, at jeg ville rive Mellemforet ud af min. Jeg gjorde det med Lynets Hast og gemte det i mine Bukser(45).

Ifølge JH, fulgte de andre kvinder EN's eksempel, da de så det. For de trøjer, de havde tilbage, var ikke varme nok til at stå appel i februars kulde.

Tre dage senere, fik de ordre til at aflevere alle tæpper(46). Hensigten var selvfølgelig at få så mange til at fryse ihjel som muligt.

Lejrkommandanten havde ikke løjet. Der var ingen arbejdskolonne i lejren. Man ventede bare på at blive udvalgt. Dog var der en måde at holde sig arbejdsdygtig på og overleve.

EN beretter, hvordan hun hjalp en ældre *Ausseherin* med at bære en død kvinde ud af barakken. Til gengæld fik hun løn i form af lidt vand(47).

I midten af februar kom EN og JH sammen med fire af deres hollandske kammerater, som de delte deres Røde Kors-pakker med, i en ny barak - den eneste i Jugendlejren, der var opvarmet.

Stueældste var en tysk fange, *Grethel* fra Danzig, en 60-årig dame, der havde været fange i otte år. "Hun havde fattet en Slags Godhed for Johanne og mig" beretter EN(48).

Hvordan de kom i denne barak, og hvordan de boede bagefter er umuligt at stykke sammen fra deres beretninger. Det er højest sandsynligt, at det var i disse dage, at EN og JH blev tvunget til at arbejde. Et arbejde der bestod i at bære deres medfanger, de svage og de små børn til vognene, der kørte til gaskamrene(49).

Hele tiden blev alt dette arbejde overvåget af berusede, hylende og skrigende SS-mænd og -kvinder, der piskede fangerne med læderremme for at få dem at arbejde hurtigere(50).

Langfredag 1945

EN selv blev udvalgt til gasning mindst to gange.

Første gang fik hun sit nummer skrevet med mørk blæk på venstre arm, og blev ført til en blok, som de stod opstillet foran det meste af dagen. Der var så travlt i gaskamrene, at hun fik lov til at overleve den dag.

Næste dag stod de igen og ventede. Denne gang blev alle stuvet ind i lastbilerne bortset fra de fire sidste, deriblandt EN.

Overfange Grethel reddede EN's liv ved at sige til SS, at hun stadigvæk var arbejdsdygtig, og gav hende et arbejde som tjenestepige(51).

Den anden gang stod både EN og JH og ventede med alle de andre udvalgte kvinder for at komme op på bilerne. Pludselig kom overfange Grethel og tog dem ind i barakken. Der var en privat pakke fra Danmark til JH.

Denne pakkes indhold reddede ENs liv endnu engang. Overfangeren skjulte dem, indtil bilerne var kørt. Faktisk var der pakkeforbud for fanger i Jugendlejren. Men to tyskere og en polsk pige, der arbejdede i skrivestuen i hovedlejren, smuglede dele af Røde Kors-pakker ind til dem(52).

Langfredag, den 30. marts 1945, blev en dato, EN aldrig skulle komme til at glemme. Den dag blev over 1.000 kvinder sendt til gaskamrene(53).

"De Stillinger, de Sjæle laa i, naar de var døde! Jeg glemmer aldrig nogensinde deres sorte Ben med de vædskende Saar! Hvad de Sjæle havde lidt!" sagde EN(54).

De hvide busser

Næste dag, påskelørdag, stod EN med "hjerteskræende angst" til appel. Efter den sidste dags grusomheder havde hun intet håb tilbage.

Så skete miraklet. En SS-mand kom over til hende og spurgte, om hun var dansk. Så trak han hende ud af rækken.

En tysk oversøster var kommet fra hovedlejren for at hente hende og JH. Det var til sidst lykkedes Anna Weng Seidemann at få dem tilbage, højst sandsynligt ved at bestikke lejrpersonalet.

De blev skjult forskellige steder om dagen og måtte arbejde om natten i en fabrik. Her sprættede EN "beskidte, blodige uniformer op."(55)

Kaos herskede både indenfor og udenfor lejren. Dagligt kunne man i lejren høre og se bølge efter bølge af allierede fly på vej til Berlin, for Ravensbrück lå direkte under flyveruten.

Der var konstant luftalarm. Lejrens gaskamre og krematorium arbejdede døgnet rundt. Den samme langfredag, hvor rædselsfulde begivenheder foregik i Jugendlejren, fik Ravensbrück hovedlejren besøg af en delegation fra den Internationale Røde Kors i Schweiz(56).

Efter lange samtaler med Himmler, var det lykkedes at befri lejrens første gruppe kvinder - 299 franske og én polsk kvinde - og evakuere dem til Schweiz.

1. april begyndte SS at brænde lejrens protokoller. 6. april blev alle overlevende fra Jugendlejren sendt tilbage til hovedlejren. Og 7. april kom der besked om, at lejrens skandinaviske fanger skulle evakueres.

Bag hjælpeaktionen lå mange måneders intensiv forberedelse. Krigsfangernes skæbne havde været et stort emne mellem SHAEF (de Vestallieredes hovedkvarter) i London, de norske og svenske samt danske myndigheder.

Da Himmler havde fået kolde fødder og ønskede at opnå en fredsftale med de vestallierede, blev *Folke Bernadotte* valgt til at føre forhandlinger med Himmler og hans underofficerer.

Danskerne spillede en særlige rolle i redningsaktionen, fordi de allerede havde erfaring fra evakueringen af de dansk politimænd siden december 1944.

Dengang havde det været en hjælpeaktion i et samarbejde mellem Dansk Røde Kors, Statens civile Luftværn, DSB, Sundhedsstyrelsen, Statens Serum Institut, overlæger og sundhedsplejersker, og embedsmænd under departementschef Koch. En stor karantænestation i Padborg, parat til de adskillige dansk tysklandsarbejdere der skulle vende hjem, kunne også benyttes(57).

Tidligt om morgenen 8. april kom otte hvide busser fra det svenske Røde Kors ind i lejren. Og ved midnatstid samme dag kom de tilbage fra Ravensbrück med ca. 100 kvinder. 24 danske kvinder, 74 norske og 2 franske til karantænestationen ved Padborg.

EN var en af fem, der blev transporteret på bære. Efter karantænebehandling og et måltid forberedt af omegnens DKB-kvinder blev de fleste kl. 3 om morgenen 9. april sendt videre til Københavns Frihavn i fire danske rutebiler.

Da Danmark stadigvæk var besat, var der en Gestapomand i hver bil. 9. april kl. 12 standsede busserne på opfordring af de norske og danske kvinder. De steg ud og stod stille i to minutter inden turen gik videre. Kl. 15.30 nåede de færgen til Sverige.

Det var det første hold, der blev løsladt efter Bernadottes forhandlinger med Himmler.

Om EN nåede at komme ud af bussen er uvist. Da de hvide busser kom ind i lejren dagen før, havde alle skandinaviske kvinder ventet hele natten inde i lejrens "baderum". Kl. 4 fik de "kaffe", og de vandrede så ud til busserne, der var helt inde i lejren.

Normalt skulle Røde Kors-bilerne blive udenfor lejren, når de afleverede pakker. Sylvia Salvesen beretter, hvordan hun hjalp en sygeplejerske, søster Karin, med at få en alvorligt syg dansk kvinde, der havde været i Jugendlejren, ind i ambulancen(58).

Da der kun var to danskere i Jugendlejren, og EN var den eneste af dem, der blev transporteret på bære, må Sylvia Salvesen referere til EN.

"Da jeg havde siddet lidt i Ambulancen, bad jeg om jeg maatte for Lov til at faa mine Saar rensede, jeg var fuld af Saar over hele Kroppen. Saa lagde jeg Hovedet paa Pudene og mistede Bevidstheden. Jeg kom ikke til mig selv igen før 1. maj", hvor hun fandt sig selv på et svensk lazaret. Hun havde plettyfus.(59)

Tilbage til livet

EN var en måned i Sverige og derefter på et sygehus i Danmark, inden hun endelig kom hjem til Dragør i sommeren 1945.

Om efteråret gav hun et interview til Kate Fleron, til dennes bog om danske kvinder i modstandskampen.

Et år senere, i efteråret 1946, afgav EN et vidneudsagn til et par "engelske" officerer fra The International War Crimes Investigations Unit, der var i gang med at forberede anklagesager mod Ravensbrücks lejrpersonele.

Ca. 17. december 1946 indkaldte den britiske krigsforbryderdomstol i Hamborg EN til at give sit vidneudsagn. Men forgæves. Hun var ikke til stede.

I to avisinterviews udtalte hun, at selvom hun var meget villig til at give sit vidneudsagn, havde hun aldrig fået en officiel henvendelse.(60)

Pudsigt nok ligger der et dokument i Krigsforbryderdomstolens arkiv i The Public Records Office i London dateret 10. december 1946 fra "the Danish Military Mission", heri anmoder man om et daglig tillæg for EN med en håndskrevet tilføjelse, at anklagemyndighedernes vidne snart er på vej.(61)

Efterkrigstidens mange videnskabelige undersøgelser om overlevende fra kz-lejren giver alle de fysiske og psykiske symptomer, som de overlevende havde, navnet "kz-syndromet".

Sygeligheden i den tilintetgørelseslejr, som EN var i, havde nået 100%.(62) To af de endemiske epidemier var hungerdiarré, som følge af. Sultsygdomme og plettyfus (Typus Exanthmaticus) fra lus. EN var alvorligt syg af begge.

Efterfølgende arbejdede EN i ca. 20 år som kok og rengøringsdame på ASA film-studiers kantine i København. Ifølge sønnen JN var det EN's interesse for familien og hendes hårde slid, der gav hende mod på livet. Hun havde også et tæt forhold til den tidligere lejrkammerat JH.

Der var flere årsager til at EN overlevede kz-lejren: At hun blev betragtet som "arisk" af SS. At hun fik Røde Kors-pakker. At hun havde en relativ kort deportationstid, At repatrieringsvilkårene var så gode som de var for de skandinaviske fange ved krigens slutning, og endelig at hun aldrig mistede håbet om at blive reddet en dag.

EN døde 26. november 1967. Hun har nu fået nyt nummer i Ravensbrück. I *Mahn-und Gedenkstätte Ravensbrück* (lejr-museet) står hun som nr. 5.110 af lejrens overlevende(63).

Kammeratskabet reddede hende

Kate Fleron, der så Ellen forsvinde fra Frøslev, skildrer hende sådan, da de mødtes igen ni måneder senere:

"Hendes Øjne er blevet større, og hendes Ansigt er blevet mindre. Hun bevæger sig også lidt mere besværligt, end sidst vi spadserede vore raske Ture omkring Barakken."(64)

Siden da havde hun været i helvede og var kommet tilbage. I foråret 1945 havde hun virkelig oplevet helvedes inferno og nazisterne havde taget alt fra hende. Dog kunne de ikke tage hendes menneskelighed fra hende.

I den tid var kammeratskabet en af de to værdier hun havde beholdt. Kammeratskabet til Johanne Hansen lagde hun meget vægt på. Det var også kammeratskabet der reddede Ellens liv.

Den anden og endnu mere afgørende værdi var Ellens medmenneskelighed. Da hun var tvunget af SS til at læsse kvinder og børn ind i lastbiler til gaskamrene, glemte hun aldrig, at disse var mennesker.

"Sjæle" kaldte hun dem. Ikke jøder, sigøjner, polakker, kommunister, kvinder eller børn, men "sjæle"(54).

I de 22 år hun levede efter krigen, var Ellen parat til, trods stor psykisk smerte, at vidne, at fortælle videre. Så vi aldrig kommer til at glemme.

Efterskrift

Vi bør aldrig glemme denne onde tid. Snarere skal vi sørge for, at vi ikke kommer til at gøre det igen. For evnen til det gode og onde ligger i ethvert af os mennesker. "Kend dig selv!" sagde de gamle grækere og adskillige filosoffer efter dem.

Som Viktor Frankl, der selv oplevede kz-lejrens helvede minder os om: "Mennesket er trods alt det væsen, der opfandt gaskamrene (...) imidlertid er mennesket også det væsen, der oprejst er gået ind i disse gaskamre med Herrens bøn eller Shema Jisrael på sine læber."(65)

Ondskaben blomstrer ifølge *Libby Arcel*, når en befolkningsgruppes ledere tillader gruppen at tale ondskabsfuldt om andre folkegrupper og dæmonisere dem(66).

"Hvis du ikke bruger dit hoved og dine følelser selv, vil andre bruge dem, og ikke til det gode" advarede *Elsa Gress*(67).

Sådan kan man forklare, at det selv samme menneske, der behandlede sin egen familie og venner på den kærligste måde kunne blive henrettet efter krigen for de groveste forbrydelser mod tusindvis af mennesker(68).

Eller at en lejrchef kunne vise den yderste høflighed og venlighed overfor en besøgende Røde Kors-officer, og samtidig være i gang med at sende tusindvis af syge, gamle, unge og "politiske ukorrekte" medmennesker i gaskamrene.

Eller at de samme læger eller sygeplejersker godhjertet kunne redde enkelte mennesker, alt imens de sendte tusindvis af andre i døden.

I de adskillige beretninger fra danske og norske kvinder i Ravensbrück kz-lejr finder man ikke kun en enorm medlidenhed med deres medfanger som mennesker, men også advarslen om at det er op til hver enkelt af os mennesker at sikre at det aldrig kommer til at ske igen.

Svaret på mit spørgsmål om, hvad det enkelte menneske kan gøre mod ondskaben, er hvad EN gjorde. Hun handlede spontant og instinktivt ud fra et menneskeligt synspunkt. Hun sagde ja, da man bad hende om hjælp.

Sidst og ikke mindst, så hun ikke forskellen på andre mennesker men snarere deres lighed med sig selv - vores fælles menneskelighed. EN huskede sin egen menneskelighed, og behandlede andre som sig selv.

Som EN sagde: "Det var svært at bevare sin menneskelige Værdighed under de Forhold; jeg prøvede af alle Kræfter at være, som jeg plejede, men jeg ved ikke, om det lykkedes mig."(69)

Noter

1. Kate Fleron, *Kvinder i modstandskampen (Fleron I)*, s. 196. Hun var journalist og modstandskvinde og kendte EN fra deres fælles internering i Frøslevlejren. Interviewet er fra efteråret 1945.

2. Fleron I , s. 195.

3. Båndinterview med ENs søster Mary Sofie (Steffensen) Riber, f. Lundquist og ENs søn John Harry "Flyver" Nielsen i DL (1968)

4. Dines Bogø & Lis Thavlov, *Dragør og St. Magleby besat og befriet*, (B&T) s. 49-53.

5. Barfod, *Amager* s. 47 og 49 for en detaljeret beretning om Gotfred Lundquists illegale sejlads; båndinterviews med Dragørfiskere i DL samt oplysninger fra Peter Birkelund og John Nielsen

6. B&T s. 89. Se også Margolinsky, "Hjælpen til de jødiske flygtninge i Danmark, 1933-1945, s.5 i Mosaisk Trossamfunds arkiver check (RA)
7. Flender , s. 139-140
8. Flender, s. 140
9. Se og Harriet Abrahamsens beretninger i Ole Barfoeds arkiv (RA) og A. Katzenstein i Dage i Oktober, s. 120 og B&T s.103-107
10. Frihedsmuseets dok. og Barfod, Amager s. 51
11. Frihedsmuseets dok. "Bergstrøm" var et dækningsnavn for lærer Knud Larsen (1911-1944), som var en ivrig modstandsmand i sommeren 1944, og som blev arresteret af Gestapo og tortureret til døde i september 1944. Se også Røjel, Holger Danske rejser sig s. 425
12. B&T s. 69-71 og 107-109. Ifølge oplysninger fra Peter Birkelund (RA) var ENs nevø, Gerhardt Steffensen, allerede flygtet med kone og barn til Sverige, 1.3. 1944, efter en Gestapo razzia i sit hjem i februar 44. Her kom han i kontakt med Hjalmar Ravnbo fra SE. Sammen med sin bror Martin Steffensen fortog han midtvejssejladser for SE med deres kutter "Nilfisk" fra en privat indelukket havn i Limhamn. Se også Birkelund "Det Illegale Oprør s. 324 og 336.
13. Ifølge sønnen Holger Lundquist, blev Kaj Lundquist arresteret af Gestapo, juleaften 1944, da KL dukkede op i sit hjem; B&T s. 99; båndinterviewet med Elisa Schmidt Petersen
14. Dok fra Frøslevlejr museet.
15. Rigspolitichefens strengt fortrolige indberetning (RA) og B&T s. 115 (Christian Jensen blev arresteret 2. juli 1944, løsladt og anholdt igen for at have illegale blade. Deporteret til kz.lejr Alt Garge, døde han 5. april 1945 under en sygetransport til kz-lejr Neungamme.)
16. Fleron (fra Kvindebarakkerne i Frøslev" i Mågard Frøslev, (Fleron II), s. 146-147
17. Achton: Jeg har båret lærkens vinger s. 85-86 Ironisk nok lidt tidligere om morgenen, natten mellem den 10-11 dec. blev ca. 200 danske politibetjente, ført til Frøslev fra kz-lejre i Tyskland. De tilhørte den første gruppe af danske internerede, som det lykkedes de danske myndigheder at få returneret fra Nazi Tyskland efter lange forhandlinger. Se DRK dok. 20e Periodiske Beretning 1.10-31.12.44 og Barfod, Redning fra Ragnarok, s. 23
18. Gerda Ploug Sarp: Kvinder i Bur, s. 16
19. Frit Danmarks Hvidbog, Bind I s. 53
20. UM 1909-1945, aktgruppe 84.G.5
21. Frihedsmuseets dok. Statsadvokat for Særlige Anliggende- AS-sager og oplysninger fra Peter Birkelund
22. Frihedsmuseets dok.
23. Fleron I s. 196
24. Fra Ravensbrück lejr museets hjemmeside (Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück, Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten)
25. Næsten 25% var polske, ca. 20% tysker , 15% Sovjetrussere, 15.1% jøder, 7.3% franske, og 5,4% sigøjner. Kristian Ottosen: Kvinneleiren: historien om Ravensbrück, s.352

26. Se beretninger i Sylvia Salvesen; Russel; Ottosen; Beyond human endurance; og Barfod, Helvede, s. 83
27. Ottosen, s. 348. 31. 12. 1943 havde antallet været 15.100
28. Frihedsmuseets dok.
- 29.a, og 29b stammer fra Fleron I , s. 196
30. Fleron I, s. 197 og Frihedsmuseets dok.
31. Barfod, Helvede, s. 81
32. "JH" i Nina Bisgaard: Kvinder i Modstands Kampen, s. 150. JH var højskole- bestyrinde fra Als og medlem af Dansk Samling .
33. Fleron I, s. 198
34. Frihedsmuseets dok.
- 35.a,b,c, stammer fra Fleron I, s. 198
36. Fleron I, s. 199
37. Frankl , s. 26
38. Frihedsmuseets dok.
39. Achton: s. 90
40. Achton. s. 91
41. En tredje dansker, Thora Jespersen (f. 1887) kom muligvis også på listen til Jugendlejren, ifølge en beretning. I stedet blev hun sendt 1.3.1945 til kz-lejr Mauthausen i en transport af 2.000 NN fanger og sigøjner. Fangerne ankom der 6.3. Færre end 700 af dem, derimellem Thora Jespersen overlevede opholdet i Mathausen. Se Astrid Blumensaadts arkiv og Barfod, Helvede: s. 78, 80, 82 og Ottosen, s. 269-280.
42. Fleron I, s. 199
43. Erika Buchmann: Die Frauen von Ravens- brück, s. 109
44. Fleron I s. 199-200 og Achton, s. 92
45. Fleron I, s. 200
46. Achton, s. 92
47. Fleron I, s. 200
48. Fleron I, s. 201 og Achton, s.92 ;
49. Lise Børsum: Kvindehelvedet Ravens- brück s. 245, Frihedsmuseets dok., Flender s141 og Bisgaard, 151.
50. Børsum, s. 245; Frihedsmuseets dok.;
51. Fleron I, s. 200-201 og Achton, s. 94

52. Fleron I s. 201 og Achton s. 94
53. Fleron I, s.202 og Frihedsmuseets dok.
54. Fleron I, s. 201
55. Frihedsmuseets dok.
56. Børsum, s. 245-248 Se også Grit Weichelt: Das frauen Konzentrationslager Ravensbrück vor der Befreiung, s. 6. Lejren blev gjort klar til besøget. Der var udgangsforbud for alle fanger. De skulle blive i barakkerne. "Schmückstückerne", dvs de fanger der var på grænsen mellem liv og død, blev gemt af vejen på w.c.'erne.
57. Finn Nielsens arkiv; Barfod, Ragnarok; og Nielsen, En dråbe af et hav, s. 91.
58. Sylvia Salvesen, s. 245
59. Fleron I, s. 203
60. Dagbladet København, 7.12. 1946 og Berlingske Tidende 18.12. 1946. Det blev bekræftet af den daværende leder af kriminalpolitiets Efterretningsvæsen, kriminalassistent H.C.Andersen.
61. Oplysninger fra Alan Bowgen, Public Records Office (London) PRO Dok. Nr. WO 309/1656 Desværre fik undertegnede ingen mulighed for at læse ENS vidnesagn, der må ligge et sted imellem de ca. 100 files over Ravensbrück 'War Crimes Trial i PRO London)
62. Paul Thygesen: KZ-syndromet i Medicinsk □rbog XI, 1968 (Særtryk), s. 122
63. Oplysning fra Gabriel Amann og Sigrid Jacobeit fra Ravensbrücklejr museet.
64. Fleron I, s. 196
65. Frankl, s. 136
66. Fra Tina Lindharts interview med psykolog Libby Arcel i DR P1s "Menneske og Tro" den. 19.3.2000.
67. Elsa Gress, Fuglefri og Fremmed, s. 36.
68. Se Russell og Ottosen for beretninger af Krigsforbryderdomstolen i Hamborg i dec. 1946
69. Fleron, I s. 201

Kildeliste

Utrykte Kilder

a. Dragør Lokalarkiv:

Ellen Wilhelmine Nielsens Arkiv.

Tom Nielsen: "An un-solicited love story" Private familieerindringer fra 1986.

Båndinterviews: Mary Riber f. Lundquist & John Nielsen; Dragør fiskere: Jan Schwartz, Willy Christensen, Thorvald Palm; Knud Palm Petersen og Arne Stautz; Edwin Kræmer og overbetjent Kaj Møller; Elisa Schmidt Petersen;

Kirkebøger og folketælling 1.2. 1901

b. Museet for Danmarks Frihedskamp:

Spørgeskema til den danske koncentrationslejrvidbog

Optagelses Begæring i Landsforeninger af besættelsestidens politiske fanger

Finn Nielsens Arkiv

c) Rigsarkivet:

Folketælling 1940

Fortrolige Indberetninger fra Rigspolitichefen

Ole Barfoeds Samling (Håndskriftsamling IV T 48)

Rigspolitichefens strengt fortrolige Indberetninger: Nr. A1-30

Statsadvokaten for Særlige Anliggender AS - Sag fra provinsen, Nr. 3-751

Udenrigsministeriets arkiv 1909-1945-aktgruppe 84.G.5-Journalkartotek

Private arkiver:

Det Mosaiske Troessamfund: Sekretariatet for jødisk efterkrigshjælp: Hjælpen til de jødiske flygtninge i Danmark 1933-1945

Danske Røde Kors: Krigshjælp: Periodiske beretninger 1934-1946.

Kørselsrapporter Nr. 1-76 (før 1945)

Fanger: Om kz-fanger og deres hjem transport- Rapp. fra Konvojører

RK Transport til Krigsfangelejr Levnedsmidler til Danske KZ-fanger 1944-1945

d) Odense Stadsarkiv:

Astrid Blumensaadts arkiv

e) Frøslevlejrens museum:

Div. oplysninger

f) Museet på Sønderborg Slot:

Johanne Hansens arkiv

g) Mahn-und Gedenkstätte Ravensbrück:

Oplysninger fra Überlebensregister

Div. oplysninger fra webadressen: [www. ravensbrueck.de](http://www.ravensbrueck.de)

h) Public Records Office, London:

Oplysninger fra PRO Series: War Office 309/1656

i) DR P1, Menneske og Tro 9.03.2000: Tina Lindharts interview med Libby Arcel

Trykte kilder

Bøger:

Achton, P Jeg har båret lærkens vinger: Johanne Hansens eventyrlige liv, 1975

Barfod, Jørgen: Folkets oprør. Modstandskamp på Amager. Frihedsmuseets Venners Forlag, 1990

Barfod, Jørgen: Helvede har mange Navne, Frihedsmuseets Venners Forlag, 1994

Barfod, Jørgen: Redning fra Ragnarok, F. Venners Forlag, 1982

Beyond Human Endurance: The Ravensbrück Women tell their stories, Interpress Publishers, Warsaw, 1970

Birkelund, Peter, De Loyale Oprørere, Odense, 2000

Bisgaard, Nina: " Johanne Hansen" i Kvinder i Modstands Kampen, Tiderne Skifter,1986

Blumensaadt, A: i J.Fosmark (red) Danske i tyske kz-lejre, 1945

Blüdnikow,B & Rothstein, K (red) Dage i Oktober 43: vidnesbyrd, 1993

Bogø,D & Thavlov, Lis: Dragør og Store Magleby besat og befriet, Dragør Lokalarkiv, 1995

Bogø, Dines: Villa Pax i Centrum Dragør, 1992

Buchmann, Erika: Die Frauen von Ravensbrück, Berlin, 1959

Børsum, Lise: Kvindehelvedet Ravensbrück, Kbh, 1947

Carl,, E: Fængselsvæsnet under Besættelsen, Bind. 1, 1990

Carl,, E: København Fængsler i 100 år, 1995

De Hvide Busser, 1944-45

Dethlefsen, H: De Illegale Sverigerute 1943-45, Odense Universitetsforlag, 1993

Flender, Harold: Rescue in Denmark, W.H. Allen, London, 1963

Fleron, Kate: "I tysk Tilintetgørelseslejr" i Kvinder i Modstandskampen, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busch, 1945 (Fleron I)

Fleron, Kate: "Fra kvindebarakkerne i Frøslev" ved J. Mågård, Fanger i Frøslevlejren 1944-45, 1974 (Fleron II)

Frankl,Victor: Psykologi og eksistens, 1993

Frit Danmark Hvidbog I, 1945

Georg, A : I tysk fangenskab, 1945

Gress, Else: Fuglefri og fremmede, 1971

Hamilton, Ragna: Det knuste mig aldrig, II., 1985

Helweg Larsen,P, Kieler, J, Thygesen,P et al: Famine Disease in German Concentration camps: complications and sequels, 1952

Holm, Johannes: Sandheden om de Hvide Busser, 1984

Hvem Hvad Hvor: Besættelsen og Frihedskampen, 1940-45

Kreth, R & Mogensen, M: Flugten til Sverige, Gyldendal, 1995

Kirchoff,H: "Dobbelmagten" i Kamp eller tilpasning, Politikker og modstanden 1940-45, 1987

Københavns Magistrats Daglige beretninger om begivenheder under den tyske besættelsen, 1946

Müller, Charlotte: Die Klempnerkolonne im Ravensbrück, Berlin, 1981

Møller, P Secher Knud: De danske flygtninge i Sverige, Gyldendal, 1945

Nielsen, Bjørn En dråbe af et hav, 1970

Ottosen, Kristian: Kvinneleiren: historien om Ravensbrück, Oslo, Aschehoug, 1991

Petersen, Gunvor: Historiske huse i Dragør, Nationalmuseet, 1978

Pedersen, J: En illegal Dagbog, 1944-45

Ramsing, Bob: Øjenvidnet: Sabotørens hverdag, 1977

Russel,Lord: Hagekorsets svøbe, 1984

Røjel,Jørgen: Kraft, Trit og Retning, 1973

Røjel, Holger Danske rejser sig, 1993

Sandø, Sunneva: .og dog er det sandt. Århus, 1945

Salvesen, Sylvia: Tilgi - men glem ikke. Oslo, 1947

Sarp, Gerda Ploug: Kvinder i Bur, 1945

Artikler:

"Danske vidner ventes forgæves i Ravensbrück Processen", Berlingske Tidende 18.12.1946

"De tidligere kz-fanger bliver tidligt ældet." i Pigtråd Nr.10, årgang 3e, marts 1955, s. 48

"En norsk røst om Ravensbrück", Pigtråd 4, 3. årgang, april 1948

Helweg Larsen, P; Hoffmeyer,H; Kieler,J; Thaysen, EH; Thaysen; JH Thygesen, P; Wulff, MH: Thygesen, P: KZ-syndromet. Medicinsk årbog XI, Munksgaard,1968 (Særtryk)

Herman, K & Thygesen, P: KZ-syndromet: "Hungerrdystrofiens følgetilstand 8 aar efter" særtryk af Ugeskrift for Læger, 1954

"Kontakt mellem Dragør og Hamborg yderst vanskelig" Berlingske Tidende, 20.12.1946

Kristensen, Henrik Skov og Schartt, Matthias: Harrislee-Bahnhoff - eine "Station auf dem Weg in die Hölle" i Grenzfriedenshefte 3/1995, (Grenzfriedensbund og Historisk Samfund for Sønderjylland.)

"Rystende beretning fra lægekongress om k-z lejrens fysiske og psykiske eftervirkninger", Pigtråd 6, Juni 1954, 9e årgang

Sultsygdommen og dens følgetilstande hos koncentrationslejrjfangere" særtryk af Ugeskrift for Læger, 1949 N.44

"To danske kvinder vidner til Ravensbrücks Rædsler", København, 7.12.1946

Thygesen, P & Herman Willanger: "Concentration camp survivors in Denmark", Danish Medical Bulletin, vol. 117, no. 3-4, March-April 1970

Weichelt, Grit: Das frauen Konzentrationslager Ravensbrück vor der Befreiung" i Sigrid Jacobeit (Hrsg), Ich grüsse Euch als frier Mensch, Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten Schriftenreihe Nr. 6